

Szemle

Szolláth Dávid

FELFEDEZÉSEK KÖNYVE

– „Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban.
Szerkesztette Schein Gábor–Szűcs Teri. ELTE Eötvös Kiadó,
Budapest, 2013. 286 lap –

A szerkesztők által jegyzett rövid előszó nem fejt ki részleteiben azt a kutatási programot (vagy elég talán „elméleti keret”-ről beszélni), amelynek a kötet egyik lehetséges magvalósulása, kitöltése. A program más, korábbi szövegekben keresendő. Többek között Schein Gábor *Irodalomtörténetben* megjelent, az esztétikai modernségfogalom társadalomtörténeti, kontextualista szempontú hangsúlymódosításának igényét bejelentő polemikus tanulmányában,¹ vagy a *Traditio* című tanulmánykötetnek idegenség és azonosság kérdéseit hangsúlyosan felvető, a *Nyugat* nagytradícióját kritikai irodalomtörténészésként vizsgáló írásában.² Szűcs Teri korábbi kutatásainak, mindenekelőtt *A felejtés története* című,³ a Holokauszt irodalmi emlékezetével foglalkozó könyvének a hatása is érvényesül, főként a tárgyalt kötet második felében fellelhető, 1945 utáni anyaggal foglalkozó írásokban. A sokszerzős kötet írásainak belső összefüggései, szemléleti hasonlóságai, többnyire közös fogalomhasználata, visszatérő hivatkozásai miatt a „Zsidó” identitásképek... többéves műhelymunka eredményeit meggyőzően reprezentáló kiadvánnyként olvasható, noha szerzői köre nem korlátozódik az ELTE irodalomtanszékeihez és Irodalomtudományi Doktori Iskolájához köthető kutatók körére.

Többször hivatkozott tanulmány Schein Gábor *Literatúrában* megjelent Füst Milán *Napló*-elemzése.⁴ A kötet több írása (Lengyel Imre Zsolt, Szilágyi Zsófia) és maga a szerkesztői előszó is ehhez a 2011-es szöveghez utalja az olvasót, amikor a kötet címében megjelenő idézőjeles szóhasználatot magyarázza: az idézőjelezés demonstratív gesztus, állandó jelzése annak, hogy a szerzők tudatosan kerülnek az esszencialista szóhasználatot. Nem azonosítják a „zsidó”-t, és nemcsak azért nem, mert ez etikailag kétséges, politikailag veszélyes művelet lenne, hanem mert

¹ SCHEIN Gábor: *Az alternatív modernségek koncepciója felé*. Irodalomtörténet 2011/2. 204–226.

² SCHEIN Gábor: *Traditio – Folytatás és áruulás*. Kalligram, Pozsony, 2008.

³ SZÜCS Teri: *A felejtés története. A Holokauszt tanúsága irodalmi művekben*. Kalligram, Pozsony–Budapest, 2011.

⁴ SCHEIN Gábor: *A „zsidó” Füst Milán Naplójában*. Literatura 2011/3. 201–215.

módszertani hiba volna a zsidóság valamiféle erős, kifejtett definíciójával nekilát-
ni egy olyan kutatásnak, amelyben épp azt tervezik vizsgálni, hogyan és miként
azonosították, milyen identitásokat rendeltek a jelölőhöz a huszadik század során.
Az is felmerül – tehetnénk hozzá –, hogy az „identitás” eleve esszencialista fogal-
lom. A kötet életrajzi vagy szövegelemzéseiben rendre a többszörös, relacionális,
ambivalens, a hártott, meghasonlott identitások esetei térnek vissza, s az a gya-
nunk erősödik meg, hogy a töretlen és stabil identitás elbeszélései voltaképp csak
ideologikus diskurzusok termékei, melyek nem állják ki az interpretáció próbáját.
Ezért is indokolt, hogy eleve „identitáskép”, illetve identifikáció a kutatás tárgya,
azaz azok a hangsúlyosan közösségi (társadalmi, kulturális, politikai) folyamatok,
amelyek a „zsidó” fogalmát létrehozzák, terjesztik a társadalmi imaginációban,
(többnyire oppozíciós) értékszerkezetekbe ágyazzák, részt vesznek a szocializáció-
ban, én-képek megfogalmazásában.

Az idézőjeles szóhasználatnak vannak előzményei. A Schein Gábor és Szűcs
Teri szerkesztette kötetnek akár egyik előképe is lehetne a Bryan Cheyette és Lau-
ra Marcus szerkesztette *Modernity, Culture and the 'Jew'* című konferenciakötet.
Nemcsak a szóhasználat, hanem téma- és szempontválasztás és részben az angol
kötet szerkesztőinek szemlélete miatt is. Itt is a modernitásban létrejövő „zsidó”-
képek archeológiájára vállalkoztak az egyes tanulmányok szerzői, itt is számos írás
a Holokauszt utáni emlékezetformákra fókuszál. Persze a különbségek is fontosak.
A *Modernity, Culture and the 'Jew'*-ban hangsúlyosabbnak tűnik a modern „zsidó”-
képek szexualitástörténete (például Otto Weininger hatása, a „férfiatlan zsidó”
kérdése, a titokzatos zsidó „vonzerő” témái), noha hasonló szempontok előkerül-
nek a magyar kötetben is Clara Royer, Deczki Sarolta, Urbán Csilla írásaiban.
Emellett az 1998-as angol kötetben még igen fontosnak tűnik a posztmodern/mod-
ern különbségtétel tisztázása. Ám a szó már 1998-ban sem a posztmodern jel-
fogalom ismeretelméleti szkepszise miatt szerepelt idézőjelben, hanem a „zsidó”
mint metafora és a „zsidók” mint történelmi szereplők közti terhelt történelmi kap-
csolatrendszer reflektáltabb feltárása érdekében.⁵

Magyar irodalom- és társadalomtörténeti anyagról beszélve annál is inkább alkal-
mas a *konstruktivista* módszertan (amely szerint a társadalom és a kultúra tényei, így
a „zsidók” nem *eleve vannak*, hanem létrejönnek), mivel ne felejtjük el, a huszadik
század első felének asszimilált magyar zsidósága és köztük számos író (például Szép
Ernő, Füst Milán, Radnóti Miklós, Szerb Antal, Németh Andor stb.) egész egysze-
rűen magyarnak (magyar írónak) tekintette magát, és az antiszemita diskurzus,
konkrétan a zsidótörvények csináltak belőlük zsidót. Ez a „*csinálás*” – létrehozni, ki-
jelölni a közellenséget, felismerhető, propagálható karakterjegyekkel ellátni – több
tanulmányban plasztikusan látható folyamat. K. Horváth Zsolt tanulmányában a
„csillagos házak” intézményének mint zsidókat a nyilvános térben elkülönítéssel
láthatóvá tévő hatalmi gyakorlat elemzésében például egészen kézzelfoghatóan.

⁵ Bryan CHEYETTE–Laura MARCUS (eds.): *Modernity, Culture and the 'Jew'*. Polity Press, Cambrid-
ge, 1998. Preface, X.

További példákat említve: Deczki Sarolta dolgozatában Körmenyi Ferenc egyik regényének főszereplője ismeri fel magát ekképpen: „Zsidó vagyok, érzem, tudom! de nem tudom, azért jöttem-e rá, mert ők állítják, ők kergetnek vissza a zsidóságomba, vagy pedig azért úznak ők, mert rájöttem, hogy zsidó vagyok...?” Erre a következő tanulmány, Kelemen Ágnes Katalin írása ezzel a nyitómondattal „válaszol”: „Bálint György nem határozta meg magát zsidóként. A kor, amelyben élnie adatott, definiálta őt zsidóként.” (79.) Ahogy a kötet (rövidsége ellenére) egyik legkiválóbb tanulmányában⁶ Turi Tímea Komlós Aladár nyomán megfogalmazza, „[a] magyar-zsidó irodalom történetének, ha van, fő tendenciája az, hogy olyan magyar írók története, akik azzal szembesülnek, hogy zsidók, pedig nem érezték magukat annak.” (182.) Később, a század második felében, a magyar zsidó népesség radikális megfogyatkozása, a túlélők rejtőzködése, a felejtés, a zsidóüldözés és a holokauszt tabusítása évtizedeiben még megfoghatatlanabb, szinte árnyszerű, légnemű az a „társadalmi tapasztalat”, amelyre a „zsidó” jelölő referenciaként hivatkozhatna.

Schein az „esztétikai szemlélet perspektíváit” fel nem adó, „de azokat a szubjektum társadalmi konstruáltságának szempontjaival” kiegészítő programja⁷ a kötetbeli írások többségének szemléletével találkozik. A módszertani spektrum egyik végére a tisztán társadalomtörténeti megközelítésű, irodalomtörténeti kérdéseket nem érintő K. Horváth Zsolt-tanulmány helyezhető (*Összeharapott százjú szuverenitás. A túlélés tér-idő stratégiái: Mérei Ferenc és Mérei Vera, 1942–1945*) a szerző több éve készülő, már számos részletközlést, előtanulmányt produkáló Mérei Ferenc-kutatásának újabb igen érdekes és tanulságos darabja. A virtuális Mérei-monográfia itt közölt fejezete a házaspár 1942–1945 közötti időszakát dolgozza fel mikrotörténeti perspektívából és a „mindennapok” társadalomtörténetének elemző érzékenységgel. A fiatal anya, Mérei Vera családmentő és túlélési stratégiáinak „herstory”-ja, a munkaszolgálatból küldött táborigénylapok nyelvi elemzése és forráskritikája, a „csillagos házak” hatalmi technológiájának bemutatása, Mérei szovjet egyenruha-viselésének szimbólumelemzése igen meggyőző. A szaktanulmány ugyanakkor etikai állásfoglalás is: elköteleződés (nem aktuálpolitikai, hanem metapolitikai értelemben) kell ahhoz, hogy üldözöttségben is megmaradjon az ember szuverenitása és végső soron életben tudjon maradni. A módszertani spektrum másik végére a hagyományosabb értelmezői nyelvet megszólaltató eszmetörténeti okfejtéssel dolgozó írások helyezhetők, mint Pór Péter tanulmánya (*A centripetális megszállottság. Beney Zsuzsáról*). A társadalomtudományos-kontextualista értelmezések közt szinte üdítő kivétel a széles horizontú eszmetörténeti fejtegetés, azzal a kérdéssel, hogy Beney költészete, teológiai kérdésfeltevésű esszéi hogyan keresnek választ, mondjuk úgy, a „század botrányára”. Beney Zsuzsa műveit Buber, Radnóti, Rilke, Celan, Pilinszky, Weil, Mandelstam, Nelly Sachs segédegyenesével értelmezi.

⁶ Ez a tanulmány másodközlés, először 2012-ben jelent meg a 2000-ben.

⁷ SCHEIN: *Az alternatív modernségek koncepciója felé*. 204.

Irodalmi művek társadalomtörténeti, politikai kontextusvizsgálata akkor válik igazán termékennyé, ha az irodalmi nyelvre, a művek poétikájára, struktúrájára, inherens esztétikai karakterére vonatkozó következtetésekhez is elvezetnek. Ha a kontextus alatt csak a művek környezetét értjük, akkor nem jutunk messzebbre a régi vágású művelődéstörténetnél, azaz afféle segédtudományi státusban maradnak ezek a vizsgálatok. Esetleg életrajzi referencializmusra szorítkozunk. Schiller Erzsébet tanulmánya (*Markovits Rodionról*) Markovits Rodion novellái alapján rekonstruálja a szerzői életutat. Ám, ha mint a tanulmányból megtudjuk, Markovits a harmincas évek során háttérbe szorította önéletrajzaiban zsidó származásának tényét, gyermeki falujának világát pedig először megtudta írni – Heller Ágnes ideillő kifejezésével – „zsidótlanítva”, gárdonyis idillben, hogy később 1939-ben megjelent *Reb Áncsli* kötetben visszaadja ennek a falunak a haszid-zsidó karakterét, akkor felmerül az olvasóban, hogy érdemes volna gyanakodni a fikció közvetlen biográfiára fordíthatóságát illetően. Itt is arról van szó, hogy az antiszemita diszkurzus erősödő nyomása is közrejátszott Markovits elhatározásában, miszerint afféle utolsó tanúként rögzítenie kell a hajdani, elpusztult és feledésbe vesző falusi haszid zsidó kisvilágot – a magyar irodalomban valóban szinte unikális emléktanyag –, ami talán értelmezhető a korabeli disszimulatív hatások nyomására is hozott, képviseleti szerepet vállaló, identifikációs írói döntésnek. Schiller Erzsébet is regisztrálja a jelenséget, és ezzel az 1935-ös Komor András-idézzel értelmezi: „Különös jelenség a háború utáni magyar világban, amikor mintha minden a zsidóság letörésére, megsemmisítésére törekedett volna, hogy egyes íróinkban hogy jelentkezik mind erősebben bizonyos zsidó jelleg.” (78.) A konklúzióba került idézet bővebb kifejtését is örömmel olvastuk volna, hiszen ez az az értelmezési irány, amely a tanulmányt épp ebbe a kötetbe integrálja, amely huszadik századi irodalomtörténeti anyagon vizsgálja a társadalomtörténeti, politikatörténeti identifikáló folyamatok irodalomtörténeti hatását.

Van olyan tanulmány is – szöveg és kontextus kérdésénél maradva –, amely az irodalmi nyelv defiguráló, dekódoló olvasatával *megfejt* a költemények szó szerinti értelmét. Mándy Stefánia pokoljárás-víziókkal átszőtt „szürrealista Auschwitz-prózájának” minden egyes motívuma beazonosítható, a „kerekes koporsó” a vagon, a „sziget” a haláltábor, ahol az újonnan érkezők belépéskor „letépi a hajukat”, a csokoládét nyújtó „csodadoktor” Dr. Mengele stb. Marczišovszky Anna tanulmányának (*Mándy Stefánia Auschwitz-prózája*) eljárása meglepő, mégsem indokolatlan. Az értelmező hosszás kódfejtése azt sugallja, hogy ha a Holokauszt-tapasztalat allegorizációja valamiképpen traumafeldolgozás volt, akkor a kései értelmező defiguráló olvasata, „fordítása” a történelmi megértés, a múltfeldolgozás munkája. Mándy Stefánia memoárja értelmezhetetlen volna az Auschwitzról való tudás beemelése nélkül. Hasonló kérdés merül fel itt is, ami Gadamer Celan-értelmezése kapcsán: elhagyható-e avagy sem például a „levegő sebhelye” („Wundenmals in der Luft”) szókapcsolat referenciális-defi-

guráló olvasata az *Atemkristall*-ciklus *Stehen...* kezdetű verséről beszélve.⁸ Otto Pöggeler szerint „a levegőben lévő sebhely nem ismeretlen és láthatatlan, ahogy Gadamer véli, hanem nagyon is ismert és történetileg meghatározható: nem más az, mint a füst, a Czernowitz (Celan szülőhelye) fölötti füst és az Auschwitz fölötti füst”.⁹

Ha azon az alapon végzünk kutatásokat, hogy a kontextus nem a mű külvilága, környezete, hanem a mű konstitutív része – ahogyan például Bourdieu is az *Érzelmeik iskolájában* elemzi a Flaubert-korabeli párizsi irodalmi mezőt –, akkor az elemzés a módszertant is meggyőzőbben igazolja. Az 1867 és 1918 közötti zsidó asszimiláció, mint tudjuk, olyan társadalomtörténeti folyamat volt, amely különösen fontos a modern magyar kultúra (sajtó, irodalom, festészet, pszichoanalízis stb.) szempontjából. A modern irodalom – nevezzük így – kontextualista hajlandóságú irodalomtörténészei számára bőséges háttéranyag áll rendelkezésre, amelyet integrálni lehet valamiféle „huszadik százados” történeti poétikába, kontextualista műértelmezésbe. Turi Tímea tanulmányának (*Esetlegesség, közvetlenség, naivitás. Szép Ernő Emberszag című regénye és a zsidó identitás*) egyik gondolatmenetében hasonló történik. Az asszimiláció *társadalomtörténeti* jelenségét a Szép Ernő-művek *nyelvi* sajátosságaival hozza közvetlen összefüggésbe. Mint tudjuk, kényes kérdéséről van szó. A „pesti nyelv”-ről, az „elzsidósodott nyelv”-ről szóló, nyelvészeti-tudományos vagy publicisztikai regiszterben egyaránt sokszor elmondott bírálatok olyan asszimiláció-kritikus nyelvvédő diskurzusba illeszkedtek, amelyben a modernizmus-kritika és az antiszemitizmus könnyen találkozott. A magyar nyelvet megrontó „zsidó sajtó”-ra (és „zsidó irodalom”-ra) vonatkozó félelmek és a magyar faj tisztaságát óvó félelmek között analógiát fedezhetünk fel. Szép Ernő – ez közhely – úgy ír, ahogy beszél, cseveg. Megszólít, a megszólítás különböző hallgatókat feltételez, hol magáz, hol tegez. Ez a keresetlenség a nyelv irodalom alatti, „pesties” rétegének irodalomba emelése, amely vélhetően provokatívabb jelenség, szokatlanabb nyelvi magatartás volt, mint ahogy azt ma érezzük. És, ahogy Turi írja, „ez nem elválasztható az asszimilálódó zsidóság irodalmi működésétől”. (187.) Vagy fogalmazzunk inkább úgy, hogy ez nem elválasztható az asszimilálódó zsidóság irodalmi működésének *korabeli társadalmi képétől*. Attól a felfogástól, hogy a nem törzsökös, nem hetedízigen magyar írók tollán gyorsabban romlik a magyar nyelv, könnyebben kiszolgáltatják idegen hatásoknak, és nem is tanulnak meg jobban annál magyarul, mint amire a kávéházban szükségük van stb. A léhának tekintett nyelvhasználatnak lehetett zsidós karaktert tulajdonítani függetlenül attól, hogy – újra idézve Turi jó érzékkel választott idézeteit – például Szép Ernő-műben („Elmondom neked, hogy csókoltam meg azt a lányt.” *Lila ákác*) vagy Kosztolányi-versben tűnt fel (például: „Elmondanám ezt néked. Ha nem unnád.” stb.).

⁸ Lásd erről GÖRFÖL Balázs tanulmányát a *Literatura* előző számában. *A megértés mint esztétikai és etikai probléma – Hans-Georg Gadamer Celan-értelmezéséről*. *Literatura* 2014/3. 203–214.

⁹ I. m. 211.

Kérdés, hogy az esztétikai szempontot fel nem adó társadalomtörténeti fókusz-módosításnak vannak-e kanonikus következményei. A rövid előszóban a szerkesztők szabadkozásnak is érthető sorokban hívják fel a figyelmet arra, hogy a kötet kultúratudományi, interdiszciplináris tanulmányinak „érdekeltsége eleve eltér a klasszikusnak nevezhető irodalomtörténeti munkákétól. Elsődlegesen nem a kánonok bővítésére, újragondolására kívánt javaslatot tenni”. (9.) Jól teszi az olvasó, ha komolyan veszi ezt az intést, és nem arra számít, hogy a huszadik századi „magyar zsidó irodalom” (újabb problematikus megnevezés) vagy a „Holokauszt-irodalom” tekintetében reprezentatív tanulmánykötetet kap. Erős kanonikus pozíciójú művekről alig esik szó. Radnóti Miklós és Pilinszky költészete például csak Pór Péter tanulmányában kerül szóba (és ott is kritikailag). A kései Kertész Imre műveivel, fogadtatásával ugyan kiváló tanulmány foglalkozik (Kisantal Tamásé), de a *Sorstalanságról* kevés szó esik (leginkább Szilágyi Zsófiánál), és nem kerülnek elő a kötetben Ember Mária vagy Nádas Péter művei. Számos huszadik századi klasszikusnak számító magyar „zsidó” szerző, Déry Tibor, Füst Milán, Karinthy, Konrád György, Molnár Ferenc, Sárközi György, Szerb Antal stb. nevével nem vagy csak elvétve lehet találkozni a kétszáznyolcvan oldalon. Azaz, aki ebben az értelemben reprezentatív kötetet vár, csalódní fog, és nem fogja érteni, miért kell Dalos Györgyről, Keszi Imréről, Körmendi Ferencről vagy Sásdi Sándorról hosszú tanulmányokat olvasnia. (Az már csak érdekesség, hogy az itt tárgyalt elfelejtett szerzők között két olyan is van, akik a maguk idején, a húszas, illetve a harmincas években rövid időre világhíresek lettek: Markovits Rodion és Körmendi Ferenc, bár mindkét szerző esetében találkozhattunk az utóbbi években kiadók, irodalomtörténészek részéről újrafelfedezési kísérletekkel.) Pap Károlyról sem azért esik több szó (Clara Royer, Gintli Tibor), mert a kötet a magyar irodalom Parnasszusára szeretné őt felsegíteni.

Kanonikus *intenció* tehát – reflektáltan – nincs, ugyanakkor nehéz elképzelni irodalomtörténeti tanulmányt kanonikus tétek nélkül. Pláne, ha ezek a tanulmányok jól megalapozott koncepció szerint és jól szerkesztett tanulmánykötetbe rendeződnek. És valóban, attól, hogy a kötet nem reprezentatív kanonikus értelemben, attól még természetesen kirajzolódik valamiféle szakmai-közösségi értékrend. A hallgatóságos értékhierarchiákat az *emlegetés*, a kifejtetlen utalások sűrűsége, ritkasága talán jobban jelzi, mint az explicit beszéd. Ha erre figyelünk, az értékrend elmozdulását jelzi, hogy a fenti hiánylista egy része megint felsorolható lenne, azaz Radnóti, Pilinszky, Déry, Szerb hivatkozásokban is ritkán jelenik meg. A *Sorstalanság* azonban természetesen mérce azokban a tanulmányokban, amelyekben szóba jön: Szilágyi Zsófiánál, Marciszovszky Annánál vagy Turi Tímeánál. Ha a szerkesztők intenciói dacára mégiscsak szerzőlisták átrendeződését érzékeljük a kötetben, annak két oka lehet. Az egyik az, hogy az interdiszciplináris vagy kontextualista érdeklődés valóban előhoz olyan szerzőket, műveket, életpályákat, amelyek annak ellenére érdeklődésre tarthatnak számot, hogy irodalmi értékük esetleg nem túl jelentős. Scheibner Tamás például felrója, hogy senki nem foglalkozott érdemben a hírhedt kommunista kritikussal, Keszi Imrével. Erre azt

mondhatjuk, hogy azért, mert épp ez a komplex, nem elsősorban esztétikai érdekű vizsgálat teheti csak érdekessé (az anekdotikus szinten túl) Keszit, amelybe most ő belekezdett. A kötet szerzői ugyanakkor jellemzően nem esnek abba hibába, hogy felülértékeljék tárgyukat annak társadalomtörténeti érdekessége miatt, vagy amiatt, mert az adott műnek mostoha volt a kiadás- és recepciótörténete, vagy azért, mert szerzőik üldöztetés áldozatai voltak. (Azaz nem kísérti őket az a „jóvátételi” logika, amelynek működését nem egy kánonhelyesbítő kultúrkampányban megfigyelhettük az utóbbi években.) Az elemzett mű sok esetben kiváló társadalomtörténeti vagy kulturális lakmusznak bizonyul, ebből azonban még nem következik, hogy kiváló mű is lenne, és ezt nem is akarja senki bebizonyítani. Ebből a szempontból a tanulmányok összhangban vannak a szerkesztői előszóval, és többnyire nincs különösebb kánonmódosító szándékuk.

Ennél komolyabban veendő ok lehet inkább az, hogy fiatal kötetről van szó. A tanulmányok szerzői közül öten születtek 1970 előtt, 16-an 1970 után, ebből 10-en 1980 után, azaz generációs érték-módosulásokat is tükrözhet a kötet. Könnyen lehet, hogy a csak Pór Péternél előkerülő Radnóti vagy Pilinszky ma nem olyan fontos, mint harminc éve, ami ugyan adhat okot aggodalomra, ám erről nem ez a kötet tehet. És – kockáztatva a spekulációt – az sem volna meglepetés, ha a kutatók újabb generációjából néhányan úgy éreznék, a modern magyar irodalom esztétikai kánonja „megtelt”, újat mondani, kiegészíteni, új felfedezéseket tenni csak szempont- és fókuszmodosításokkal lehet.

A könyv valóban bővelkedik kisebb-nagyobb felfedezésekben. És az, hogy fel lehet fedezni műveket, összefügg azzal, hogy néhány tanulmány zárójelezi az esztétikai értékelés kérdését és kulturalista megközelítést sajátít el. Tanulmányok sora gazdagítja tudásunkat azzal, hogy kiadatlan, magyarul kiadatlan, vagy nem hozzáférhető, vagy kiadott, sőt hajdan népszerű, de elfelejtett művekről számol be.

Ilyen gazdagodás Tverdota György beszámolója és elemzése (*Németh Andor: Kafka vagy a zsidó titok*) Németh Andor 1947-es, magyarra mindmáig lefordítatlan francia Kafka-könyvéről, amely egyrészt a közép-európai zsidó irodalom hagyományában, másrészt az akkor legfrissebbnek számító eszmei áramlat, az egzisztencializmus összefüggésében elemzi Kafkát. A Németh Andor-monográfus roppant kiterjedt kutatási anyagot mozgató tanulmányának csak egy részletét kiragadva: szép és esendő Németh Andor megoldása az egzisztencia válságára, a létszorongásra: a zsidók, így Kafka számára is adott a Messiásba vetett remény, a kiválasztottság érzése, ami annál erősebb, minél jobban üldözik a zsidóságot, s ez megmenti őket attól a szorongástól, amelynek a liberális kapitalizmus többi szubjektuma alá van vetve. Kafka művészete a szorongást segít feloldani. (114.)

Szintén rejtett értéket sejtet Kelemen Ágnes Katalin tanulmányának (*Visszapillantás a toronyőrré. Bálint Györgyről*) utolsó másfél oldala, ahol azt a kéziratoss háborús naplót tárgyalja, amelyet Bálint György apja, Bálint Ármin írt 1943/44-ben, amikor fia már meghalt Ukrajnában a büntetőszázadban, de a szülők még reménykedtek. Schiller Erzsébetnél a kevesek által olvasott Markovits életművében is félreesőnek számító *Reb Áncsli* kötet bemutatása főként a szegény, Isten háta mö-

gött élő falusi zsidók kisvilágának felidézése miatt érdekes és – témája miatt – Lengyel Imre Zsolt tanulmányával („*Tiborc és Ahasvér találkozása*” – *Vázlat Sásdi Sándorról*) állítható párhuzamba. Amint Lengyel is említi, a magyar „társadalmi imagináció” (Sarah Maza nyomán Gyáni Gábor) az első világháborútól fogva városiként azonosította a „zsidó”-t. Markovits Rodion falusi zsidóiról szóló történetei még az első háború előtti világ iránti nosztalgiát szólaltatták meg 1939-ben, kivételként erősítve a szabályt. A Lengyel Imre Zsolt által elemzett 1946-os Sásdi Sándor-regény, a *Fehér kenyér* azonban másképp kivételes. A falusi zsidó boltos fiának (műfaját tekintve) a *Puszták népével* is rokon önéletrajzát a népi irodalom részeként értelmezték, a szerzőt „asszimilálták” a népi irodalomhoz. Azonban Sásdi és munkássága felülírja a kétpólusú azonosítást, amelyet a népi–urbánus vita bebetonozott, (miszerint a „zsidó” = „városi”, „kózmopolita” ezzel szemben az „autentikusan magyar” = „falusi, paraszti”), amely oppozícióra értékelések és hiedelmek masszív, generációkon keresztül öröklődő rendszere épült. Sásdi könyve „hiba” a bináris rendszerben. Vizsgálatra pedig valóban a kontextualista nézőpont „jelöli ki”, hisz olyan műről van szó, amely épp a korabeli (és nem csak korabeli) politikai viták, társadalomról alkotott nézetek konfliktusa szempontjából válik láthatóvá, érdekessé. Tanulságos például „*Tiborc és Ahasvér*” párba állítása, azaz annak bemutatása, hogy a két világháború között a feltörekvő paraszt éppoly megvetett, mint a zsidó az úri társaságban. Az *asszimilációs szorongás* ilyen értelemben „parasztnak” és „zsidónak” közös tulajdona lehetett a Horthy-korabeli úri Magyarországon – az efféle párhuzamok felismerése pedig leginkább a Sásdiéhoz hasonló, köztes helyzetben lévő műtől várható. A *Fehér kenyér*nek egyébként színvonal dolgában sem kell szégyenkeznie, (újra)olvasásra érdemes regény. Ez utóbbi elmondható a Deczki Sarolta (*Vészterhes emberöltők – Körmenői Ferenc három regénye*) által „middlebrow” olvasmányként bemutatott, pontosan jellemzett művekről, Körmenői jó csuklóval megírt regényeiről is, amelyekről ugyan nem várható mélyebb analízis, mégis érzékeny „lakmuszok” a fent jelzett értelemben.

A falu–város-oppozíciónak a „zsidó” körüli diszkurzusokban betöltött szerepe nem az egyetlen visszatérő téma a kötet írásaiban. Számos olyan kérdés van, amely váratlan kapcsolatokat hoz létre, párbeszédet nyit meg a különböző irányokból érkező tanulmányok közt. Ilyen a zsidó asszimilációval járó identitásproblémák változatainak nagy kérdésköre, nemcsak a Sásdi kapcsán említett „asszimilációs szorongás”, hanem például a zsidó öngyűlölet különböző esetei, amire épp az említett Füst Milán *Naplóit* elemző Schein-tanulmányból is idézhetnénk szöveghelyeket, vagy nem olyan távoli példaként említhetők György Péter *Apám helyett* kötetének egyes passzusai.

A tárgyalt kötet keretein belül maradván, a Mészáros Zsolt tanulmányában (*A zsidó önmeghatározás tétjei és dilemmái Erdős Renée Ősök és ivadékok című tetralógiájában*) elemzett önéletrajzi regényciklusban láthatjuk, hogy a keresztség felvételéhez vezető önformálás-történetet hogyan támogatja a „zsidó” korabeli toposzkészlete, hogyan vesz részt az önfelismerésben, hogyan interiorizálódik, hogyan befolyásol életre szóló döntéseket, mint például a párválasztás. Afféle asszimilációs

Bildungsroman rajzolódik ki Mészáros elemzésében. Ez a tanulmány is az elemzett mű alkotórészének tekinti a korabeli kontextust, azaz néhány konzervatív antiszemita véleményformáló, Bangha Béla, Rákosi Jenő és mások vélekedéseinek bevonásával elemzi a regény önformálás-történetét. Nem ismertette részletesen az Erdős-elemzést csak arra utalok, hogy amikor a „destruktív zsidóság” (nyughatatlanok, cinikusak, nem tudnak már hinni semmiben, a zsidó lélek mindig harcol Istennel, mindent tudni akar stb.) sztereotip jellemzését zsidó szereplő szájából halljuk viszont, akkor közelképet kaphatunk a korabeli asszimiláció sötét oldaláról. Az asszimiláció nem emancipatorikus-egalitárius projektumként, hanem klasszikus szubjektumképző hatalomgyakorlási technikaként ismerhető fel, amikor a Bangha páter-féle álláspontot interiorizálja a zsidó főhős. Eszerint csak kikeresztelkedett, zsidó identitásával és hagyományaival leszámolt, modernekkel, vörösökkel nem szimpatizáló, elszánt patrióta zsidó az elfogadható. Ez igencsak emlékeztet a „szerecsenmosdatás” vagy a „halott indián a jó indián” álláspontjára, és a magyarországi zsidók asszimilációját a vadnyugati kolonializmushoz közelíti. Mészáros nemcsak azt mutatja be, melyek az összetevői az Erdős Renée-féle áttérésnek, hanem azt is, hogy az áttérés sem megnyugtató. A következtetés levonásában előzőeken egy Gyáni Gábortól vett idézettel summáz: a „kritikus zsidó önszemlélet diskurzusa nemegyszer a zsidókérdés antiszemita megfogalmazásával egyező, arra legalábbis igen erősen emlékeztető társadalomképet sugallt”. (24.)

A tanulmányok közül Clara Royer írása (*Az átváltozás Pap Károly műveiben, avagy az írás mint harc az áldásért – a zsidó írók identitáskérdéseivel átfogóan foglalkozó francia nyelvű monográfia egyik fejezete*)¹⁰ kapcsolódik több szálon a Mészárosnál is felvetett kérdésekhez. Elemzésében Pap Károly művei az asszimiláció összes problematikus velejárájával számoló alkotásoknak tűnnek fel. Különösen emlékeztet a *Schrei* című novella „Ostjude” alakjának, egy antiszemita sztereotípiának a színrevitele a neológ, asszimilált családban: a gyermekeket ijesztgetik, illetve szórakoztatják a galíciai bevándorló képével mint mumussal. Am a sok szempontú, összetett tanulmánynak ez csak egyik epizódja, a kötet szövegei között Royer írásában kap lehangsúlyosabb szerepet a zsidó identifikációval összefüggésben a szexualitás kérdése, a zsidó férfi feminizálódásának Otto Weiningerre visszavezethető, de számos zsidó-reprezentációban fellelhető toposzával. Gintli Tibor (*A hagyomány arcai. A zsidó identitás kérdései Pap Károly novelláiban*) hasonló helyzetet elemz például az *Irgalom* című novellában, a két tanulmány jól kiegészíti egymást.

Royer könyvfejezete (különösen a Komlós Aladár, Kafkára utaló részei) a közép-európai zsidó irodalom kontextusában helyezik el tárgyukat, ez a fogalom Tverdota tanulmányában is előkerült Németh Andor elképzelésének ismertetése-

¹⁰ CLARA ROYER: *Le Royaume Littéraire. Quêtes d'identité d'une génération d'écrivains juifs de l'entre-deux-guerres. Hongrie, Slovaquie, Transylvanie*. Honoré Champion, Paris, 2011. A fejezetet SZŰCS Teri fordította magyarra. Lásd a könyvről Vilmos Eszter recenzióját: *Clara Royer: Le Royaume littéraire. Quêtes d'identité d'une génération d'écrivains juifs de l'entre-deux-guerres*. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 2013/03. 311–312.

kor, és ennek a fogalomnak a használatát mérlegeli kritikusan Kisantal Tamás is Kertész Imre kapcsán. (*Az idegenség szabadsága. Szerep és identitás Kertész Imre 2000-es évekbeli szövegeiben*). Tanulmánya józan és körültekintő írás a Nobel-díj óta Kertész körül kialakult diszkurzusokról. Melyik oldálnak mit, miket jelképez Kertész, hogyan beszélnek róla. De ez még csak a tárgy körülírása, felvezetése, aminél még érdekesebb Kertész önértelmezésének elemzése. A magyarságát szomorú esetlegességnek, a magyar nyelvet eszköznek tekintő, emigrációt választó író, aki leginkább a – szerinte – nem nemzeti nyelvekhez kötött, hanem egyes nemzetekre nem korlátozható, általános monarchiabeli zsidó irodalom folytatójának tartja magát, tipikusan magyar írói szerepmintákhoz kapcsolódik. Olyanokhoz, mint a magyar ugart bíráló Ady („Berlin az én Párizsom”) vagy – mutadis mutandis – az emigráns Márai. Érdekes lenne, ha ezeknek a szerepmintáknak a jelenlétét, módosulásait bővebben tárgyalná, de Kisantal így is példát mutat arra, hogy higgadt irodalomtörténeti megközelítéssel hogyan lehet megtisztítani egy mai, kortárs szövegkorpust a ráakódott primer politikai jelentésektől, függetlenül attól, hogy azok támogató-kisajátító liberális politikusoktól, a szélsőjobb aktuális Mokány Bercijeinek mosdatlan szájából, vagy épp magától Kertésztől származnak.

Visszatérő téma a „zsidók” és a baloldaliság kérdés is. Ennek az összetett problémakörnek két vonatkozása kerül elő több esetben, bár ezek közül az egyiket, a baloldaliság és a zsidó asszimiláció összefüggésének ügyét nemegyszer inkább csak érintik a tanulmányok, és alaposabb föltárásra kevesen vállalkoznak. Urbán Csilla (*Származása: egyéb. Az identitásválasztás vágya és kudarca Dalos György Körülmetelés című regényében*) Dalos regénye kapcsán indítja el ebbe az irányba is kérdéseit, és megfontolandó javaslatot fogalmaz meg az „antifasiszta propaganda” Holokauszt-emlékezetet befolyásoló hatásának elemzésére. Kelemen Ágnes Katalin Bálint György kapcsán viszont csak jelzi a problémát, de a kérdés értelmezése az általánosság szintjén marad: „Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Bálint György a 20. századi zsidóság megannyi tagjához hasonlóan egy univerzális ideológiában kereste a kiutat az olyan társadalmakból, amelyekben megkülönböztetés és zsidókérdés létezett.” (99.)

Scheibner Tamás (*Utópiák igézetében. Keszi Imre és a zsidó–magyar együttélés*) bizonyára a kutatási tárgynak kijáró tisztelet okán nem idézi a gúnyos sűrverset, amelyet tanulmányának főszereplőjéről terjesztettek a Rákosi-korszakban: „Itt nyugszik végre a Keszi / Féreg a férget eszi / Jól teszi.” A versike a korabeli, élő irodalmi figuráiról írt sűrversek mezőnyében sem számított jónak, de kegyetlensége jól érzékelteti, milyen közmegejtésnek örvendett a kommunista kritikus és szerkesztő ekkoriban.

Scheibner tanulmányából kiderül, hogy a rossz emlékezetű kultúrpolitikus-irodalmárnak az 1946 előtti pályaképe is érdekes, Keszi eklektikusságának mértéke például egészen figyelemreméltó. Meglepő, ahogy a legkülönbözőbb szellemi és politikai hatásokat összeszedte Kodálytól, Gombocztól, Wundttól, Saussure-től Kerényiig, Németh Lászlóig és Lukácsig. Az sem tanulság nélküli, így visszatekintve, hogy Keszinek, egy tekintélyes zsidó hitközségi vezető fiának Bleyer Jakab sváb antiszemita kisebbségpolitikus lett a mestere a harmincas években, és hogy

Bleyernek a német kisebbség szerepéről alkotott elképzései mintául szolgáltak zsidóság-képéhez. Egyedül az az átmenet nincs az egyébként igen kiterjedt kutatásra alapozott tanulmányban kellőképp kidolgozva, amelyben az eklektikus Keszi Kálmán kommunista főfogdmeg lett. Fontos lenne látni azt az 1946-tól kezdődő életszakaszt, amikor kommunista hitbuzgalmában „metsző kritikában” részesítette szinte az összes „két világháború közti szellemi szövetségését”, ahogy Scheibner írja, hiszen 1946 utáni ténykedése miatt emlékszik rá ma is, aki még emlékszik rá. Keszi pályájának feltárása feltehetőleg folytatódni fog, erre enged következtetni a tanulmány, és az is nyilván kérdés lesz majd, hogy *Elysium* című, kegyvesztettsége után, 1957-ben írt lágerregényének újraolvasása mit tartogat a mai olvasónak. A kutatás kétségkívül érdekes, felfedező, de így, hogy a pályaképnek csak a korai részét látjuk, még nem teljesen meggyőző. Továbbá esetleg eufemisztikusnak is hathat az a konklúzió, miszerint Keszi ugyan „hajlamos volt az éppen hatalmon lévő elitcsoportok felé gravitálni”, ám alaposabban vizsgálva műveit, látható, „hogy csaknem mindig egy fő egzisztenciális kérdés foglalkoztatta, még ha nem minden műve is tematizálta közvetlenül: a zsidóság életlehetőségei Magyarországon”. (132.) Itt érdekes volna megvizsgálni azt a kötet koncepciójából adódó kérdést, hogy hogyan és milyen változatokban lett a társadalmi képzetek és identifikáló folyamatok huszadik századi forgalmában a „zsidó”-ból „baloldali” vagy „kommunista”. A kötetben tárgyalt életutak közül Keszinél, Méreinnél, Bálint Györgynél merül fel hangsúlyosan, hogy a támogatott asszimiláció, majd az erőszakos disszimiláció korszaka és a vészidőszak hogyan vált a kommunista fordulatok vagy tágabban a baloldali válaszkeresések tényezőjévé Magyarországon.

A másik gyakran előkerülő kérdést úgy nevezhetnénk, Holokauszt-felejtés az államszocializmus idején, röviden a Lengyel Imre Zsolt írásából vett kifejezéssel a „kommunista amnéziaterápia”. (167.) Szilágyi Zsófia tanulmánya („*Mintha ő is zsidó volna*” – *Idégenység, kiközösítés 20. századi magyar iskolaregényekben*) iskolaregények zsidó-képeit tekinti át, a *Sorstalanság* kezdősorától („Ma nem mentem iskolába”) elrugaszkodva, és kapcsolódva Móricz, illetve Kosztolányi emlegetett, vitatott antiszemitizmusának kérdéséhez. A tanulmány – és az egész kötet – emlékezetes részlete Szabó Magda *Abigéljének* ideológiakritikája. Az *Abigél* beállításában a vidéki magyar kisvárosban és annak iskolájában nyoma sincs az antiszemitizmusnak, és mintha egy rövid, előzmény és következmény nélküli időszak lett volna, amíg az „erkölcsstelen rendelet” miatt bujkálnia kellett a négy zsidó lánynak, akik egyébként mind megmenekülnek, mivel sikerül úgy alakítani a történetet, hogy happy enddel záruljon. Maga a „zsidó” szó is csak egyszer hangzik el. Szilágyi szerint „A regény ezzel tökéletesen beilleszkedik a Kádár-korszak »zsidókról« folytatott (leginkább nem folytatott) tanácstalan diskurzusába, abba az elleplezésbe, amely a zsidóüldözéshez vezető utat elmosta, a jelenben pedig az egész kérdést érvénytelennek nyilvánította”. (157–158.) A filmsorozatként is népszerű *Abigél* pedig generációkban alakította ki azt a képet, hogy így volt ez, „ennyire emberségesen, hogyan lehetett volna más-képp”. (158.)

Lénárt Tamás tanulmánya (*Irodalmi, képi és családi emlékezet. Az Árnys fűtca és az Órizd meg...-album*) kissé talán túl sok szempontot vet fel, emellett hajlamos könnyen belátható észrevételek bonyolult és szakirodalmilag bőségesen adatolt előadására. Ám komoly érdeme írásának, hogy vizsgálja Márton László regényének, az *Árnys fűtca*nak képi és anekdotikus „nyersanyagából” készült kötetet,¹¹ amelyre az egyébként sokat vizsgált regény tárgyalói nem fordítottak figyelmet, így ezt is a kötet felfedezései (vagy inkább hiánypótlásai) közé könyvelhetjük. A tanulmány dialógusokat nyit a kötet két másik szerzője, Szűcs Teri és Kisantal Tamás korábbi Márton-elemzéseivel, valamint a Marianne Hirsch-féle postmemory fogalom is (amely fontos szerepet játszik a kötet több írásában) termékeny az elemzett mű vonatkozásában. Az *Órizd meg...-album* beemelése a Márton-regény értelmezésébe, az emlékezés-kötet és a regényszöveg részleteinek összevetései meggyőznek az anyag fontosságáról és a további vizsgálatok indokoltságáról. Annál is inkább, mert hasonló szempontból elemezhető nem egy azóta megjelent „utógenerációs” Holokauszt-történeteket elmondó mű, gondoljunk Borbély Szilárd (*A testhez*), Nádas Péter (*Párhuzamos történetek*) vagy Závada Pál (*Természetes fény*) műveire. A verseskötet és a két regény értekező szövegek forráshasználatára emlékeztető kitüntetett figyelemmel kezeli saját szöveges vagy képi referenciáit, a túlélők, szemtanúk emlékezéseit, a fennmaradt dokumentumokat és fényképeket. Ezek a művek más-más műnemekben valósítanak meg más-más poétikát, ám abban rokonok, hogy intertextuális és intermedialis eljárásaik már eltérnek a Márton-regény leginkább még a kilencvenes évek posztmodern „episztemológiai szkepszisének” és az „elbeszélés nehézségeinek” retorikai hagyományába illeszthető eljárásaitól. Ennek ellenére hasonló ismeretkritikai és emlékezesetikai kérdéseket vetnek fel, mint amelyek Márton regényénél is feltűntek. Az *Árnys fűtca* így a Holokauszt emlékezetét tárgyaló kortárs magyar művek azóta megjelent sorát tekintve is különleges, átmeneti helyzetben szemlélhető.

Szűcs Teri tanulmánya (*Ha nem csal az emlékezet. Kőszeg Ferenc: K. történetei, Múltunk vége* – mely legfrissebb tárgya miatt került a kronologikusan rendezett kötet végére) több imént említett kérdésben – zsidóság és kommunizmus; emlékezet és amnézia – is a kötet fontos felismerésekkel szolgáló írásai közé tartozik. Nem vehetem sorra a tanulmányban felvetett Petri-vonatkozások, az „undor-etika” mint ellenzéki önvédelmi magatartás, a Kőszeg-életrajzzal előkerülő, ötvenhat utáni börtöntapasztalatok vagy a demokratikus ellenzék történetéhez kapcsolódó epizódok érdekességeit. Csak két dologra utalok: Szűcs áttekintésében plasztikusan látszik, hogyan számolt le Kőszeg azzal a számos baloldali zsidó által osztott tévhittel, hogy a szocializmusban az osztálykülönbségek (beígért) eltörlésével automatikusan megszűnik az antiszemitizmus is, és hogy miként sikerült szellemi autonómiáját megőriznie ennek a felismerésnek is köszönhetően. Illetve arra, hogy Kőszegtől mi mindent lehet tanulni a Holokauszt-emlékezet mai – emlékezetpolitikai csatákban formálódó – kérdéseinek összefüggésében.

¹¹ Ács Irén: *Órizd meg...* Szerkesztette LEVENDEL Júlia. Liget Műhely Alapítvány, Bp., 2005.

Kőszeg vitába száll „azzal az emlékezetpolitikai beállítottsággal, mely szerint bizonyos önkényuralmi rendszerek kiszolgálóit »megilleti« megértésünk, sőt együttérzésünk”. (275.) Nem a megértés ellen van, „hanem az olyan történet szemlélet ellen, amely traumák, szenvedések versengését tételezi fel”, az „áldozatszámolás groteszk retorikáját” folytatva „kijelöli a maga győzteseit, a vesztesek iránt pedig érzéketlen, elutasító”. (275.) Szűcs Kőszeg szolidáris emlékezet-fogalmát Michael Rothberg „többirányú emlékezet”-fogalmával rokonítja. A különböző közösségek emlékezetei ne vetélkedjenek egymással, hanem legyenek fordíthatók egymás nyelvére, hasonlíthatók egymás számára. Ezzel azt a korábbi vélekedések felől nézve normasértő, a Holokauszt hasonlíthatatlanságának tabuját provokáló gondolattal természetesen nem a relativizálásnak tesz engedelményeket, hanem a versengő, kisajátító emlékezeti diskurzusok helyett terápiás célú, a tanítást, a tapasztalatközvetítést, az aktualizálást segítő analógiákat szorgalmaz. Szűcs írásának konklúziója pedig megállja a helyét az egész kötet záró gondolatmeneteként is.

